

Vrije keuze uit een beperkt aanbod. De huwelijksmarkt in Utrecht en Zeeland, 1840-1940

Jan Kok en Kees Mandemakers

De vrijheid een eigen huwelijkspartner te kiezen is een belangrijk kenmerk van de West-Europese maatschappij.¹ Vrije partnerkeuze werd echter, zeker in het verleden, beperkt door sociale en geografische factoren. Met sociale factoren bedoelen we sterke pressie van familie en ouders om zich niet te verbinden met onwenselijke partners. Dit betekende niet alleen dat de partner niet te arm moest zijn of tot een andere sociale groep mocht behoren, het gaat verder: de partner kon te jong zijn, of te oud, of er te ongezond uitzien, of een verkeerde religie of etnische achtergrond hebben. Zelfs de plaats van herkomst kon op bezwaren stuiten. Met name op het platteland was het in veel streken een ongeschreven regel dat de partner uit de eigen woonplaats moest komen. Een oudere inwoner van Zeeland herinnerde zich: “Er waren dorpen, die mekaar niet konden luchten of zien. (...) Als je van ‘t ene dorp was, dan hoefde je niet te proberen om met een meisje van ‘t andere dorp te gaan, want dat *pikten* die jongens niet. Man, daar is wat gevochten tussen die dorpen! Ze bonden soms een jongen aan een boom op de dijk vast en dan lieten ze hem rustig een hele nacht staan”.² Door het geven van veel rondjes konden volhouders van buiten eventueel worden geaccepteerd door de plaatselijke jeugd. In de twintigste eeuw, vooral na de Tweede Wereldoorlog, verdwenen dergelijke rituelen ter bescherming van de plaatselijke voorraad aan huwbare meisjes.

In het verleden speelde de lokale gemeenschap een belangrijke rol in het proces van partnerkeuze. Toekomstige partners werden gevonden op plaatselijke feesten en kermissen. In verschillende plaatsen bestonden ‘meidenmarkten’ waar, voorafgaande aan de jaarmarkt, de jongens en meisjes op een plein bij elkaar kwamen en een partner zochten voor de rest van de dag. Deze ontmoetingen liepen vaak uit op permanente verbintenissen.³ Echter, wanneer er niet voldoende geschikte jongens of meisjes aanwezig waren, moest men wel over de grenzen van de gemeente heen gaan, tenzij men met een minder geschikte partner (met minder gewenste sociale of godsdienstige kenmerken) genoegen nam of zelfs van het huwelijk af wilde zien. Het aantal inwoners, de sekseratio en de mogelijkheid om in contact te komen met personen uit een andere gemeente waren dus allemaal belangrijke factoren in het proces van paarvorming.

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw vond enige vergroting plaats van de straal waarin jongeren contacten legden. Een groeiend deel van de meisjes, vooral uit de arbeidersklasse, werkte gedurende een aantal jaren als dienstbode. Door de vraag van de opkomende burgerij naar huispersoneel gingen veel plattelandsmeisjes een tijdlang in betrekking in een stad. Bijvoorbeeld dienstboden uit Zeeland belandden steeds vaker in grote steden

¹ Spierenburg, *Verbroken betovering*, 323; De Nijs, *In veilige haven*.

² Slager, *Landarbeiders*, 103.

³ De Jager, *Volksgebruiken*, 45.

als Amsterdam, Rotterdam en Utrecht.⁴ Dienstboden hadden over het algemeen weinig vrijheid. Hun liefdesrelaties speelden zich vaak in het geheim af, uit vrees voor ontslag.⁵ De komst van de fiets maakte het mogelijk om op vrije dagen terug naar huis te gaan en tevens aan het oog van de baas te ontsnappen. Een voormalige dienstbode vertelde: “En als je dan naar huis fietste, dan fietste d’r wel ’s een jongen achter je hè. En zo kreeg je contact. En dan kreeg je verkering, als ’t je tenminste aanstond. Als ’t je niet aanstond dan zei je: hoepel maar op!”⁶ Dankzij de fiets konden ook verenigingen en festiviteiten in andere dorpen bezocht worden, waar dan ook contacten gelegd werden. Toch bleef het relatief dicht bij elkaar in de buurt wonen een belangrijke voorwaarde voor een duurzame relatie. Uit een onderzoek naar vroeg twintigste-eeuwse ongehuwde moeders bleek dat jongens nogal eens de verkering hadden verbroken omdat ze een afstand van vijftien kilometer met de fiets te ver vonden.⁷

Gedurende de twintigste eeuw werd het zoeken naar een geschikte partner sterk geïndividualiseerd. Mogelijke vrijers kregen er steeds meer moeite mee, om door de gemeenschap op de vingers te worden gekeken.⁸ De afname van sociale controle was slechts één factor die de ‘actieradius’ vergrootte. De geografische mobiliteit nam toe als gevolg van de uitbreiding van onderwijs en vrije tijd en het inspelen op kansen op werk elders. De twintigste eeuwse jongeling was in staat in een veel groter gebied naar een partner uit te kijken dan voorheen mogelijk was. De opkomst van moderne communicatiemiddelen en transportmiddelen als de trein, motor en auto zorgden ervoor, dat ook verre contacten goed onderhouden konden worden. Ook de welvaarts-groei en de meer gelijke verdeling van die welvaart hadden tot gevolg dat steeds meer sociale groepen van de genoemde middelen konden profiteren.

In dit artikel proberen we de geografische en sociale kenmerken van de huwelijksmarkt in kaart te brengen. De term ‘huwelijksmarkt’ is gekozen om in een symbolische term vraag en aanbod van huwelijkspartners in beeld te brengen. Eigenlijk kunnen we beter spreken van ‘submarkten’, die uit min of meer homogene groepen bestaan. Leeftijdsgroepen, sociale groepen en religieuze groepen vormden namelijk huwelijksmarkten op zichzelf. Hier analyseren we de huwelijken van geboortecohorten uit de periode 1812-1912 voor de provincies Zeeland en Utrecht. Hoe vaak trouwde men met een partner van ‘buiten’ en kunnen we hiervoor een verklaring vinden? In hoeverre spelen hierin individuele eigenschappen, kenmerken van de woonplaats en veranderende tijdsomstandigheden een rol? Voordat we de analyse bespreken, beschrijven we eerst onze dataset.

De dataset

Deze analyse is gebaseerd op huwelijksakten afkomstig van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Het gaat hier om akten uit de

⁴ Bras, *Zeeuwse meiden*, hoofdstuk 5.

⁵ Kok, ‘Liever dood’

⁶ Roubous, ‘Leven’, 167-168.

⁷ Overdiep, *Rechtsbescherming*, 107, 203

⁸ Bozon en Héran, ‘Finding a spouse’, 95.

provincies Utrecht en Zeeland.⁹ De HSN zal uiteindelijk meer dan 75.000 individuele levenslopen bevatten met gegevens over de sociale achtergrond, beroepen, adressen en woonplaatsen, gezinssamenstelling en huwelijken.¹⁰ De steekproef van de HSN is gebaseerd op de geboorteakten en omvat dus personen uit het gehele land uit de geboorteperiode 1812-1922 ($f=0,5\%$). Uiteindelijk zullen ook alle huwelijksakten van deze onderzoekspersonen worden ingevoerd. De analyse in dit artikel beperkt zich tot de huwelijken van steekproefpersonen uit de provincies Utrecht en Zeeland uit de geboorteperiode 1812-1912. Veel onderzoekspersonen overleden te jong om aan trouwen toe te komen of bleven als volwassene ongehuwd. Daarnaast verdwenen er ook mensen uit de steekproef als gevolg van emigratie en werden tenslotte niet alle akten teruggevonden. In de gebruikte dataset zijn voor de 3179 onderzoekspersonen geboren in de provincie Utrecht 1448 huwelijksakten ingevoerd. Voor Zeeland zijn er 1621 akten op een oorspronkelijk steekproefaantal van 4153 personen. Deze aantallen zijn inclusief tweede en derde huwelijken. Bij het zoeken naar akten werd gebruik gemaakt van de plaatselijke indexen op de burgerlijke stand, de bevolkingsregisters en de nationale index op alle akten: GENLIAS.

Utrecht en Zeeland bieden interessante vergelijkingsmogelijkheden vanwege hun verschillende geografische situatie. Ofschoon de bijna tweehonderd verschillende gemeenten qua oppervlak in doorsnee goed vergelijkbaar zijn, gaat het verder om totaal verschillende gebieden. De provincie Utrecht bevindt zich in het centrum van het land en is alleen aan de zuidkant enigszins afgesloten van andere gemeenten door de rivier de Lek. Zeeland daarentegen bestond tot aan de Deltawerken uit een aantal eilanden, terwijl Zeeuws-Vlaanderen aan de zuidkant aan België grenst. Bij de analyse maken we ook gebruik van gegevens op het niveau van de gemeente. Het gaat hierbij onder andere om zaken als het aantal inwoners, de oppervlakte en de geografische ligging in termen van fysieke toegankelijkheid (natuurlijke grenzen en transportmogelijkheden). De informatie over de gemeenten is afkomstig van de Historische Ecologische Databank (Universiteit van Amsterdam).¹¹

De woonplaats van de partner

Gedurende de negentiende eeuw werden de Zeeuwse en Utrechtse huwelijksmarkten in geografische zin steeds opener (zie figuur 1). Het aandeel van de paartjes waarvan beide partners in dezelfde gemeente woonden of verbleven nam af, terwijl de onderlinge afstanden van de geografisch ‘gemengd’ gehuwden steeds groter werd. Dit was echter geen eenduidig proces. In de periode 1840-1850 kwamen in Zeeland bij ongeveer 27 procent van de bruidsparen de bruid en de bruidegom uit een verschillende gemeente. De onderlinge afstand beperkte zich echter tot

⁹ Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Dataset Utrecht, release UT.03 en dataset Zeeland, release 98.2. Voor meer informatie over de HSN, zie www.iisg.nl/~hsn.

¹⁰ Mandemakers, ‘Historical sample’.

¹¹ Dit bestand is onlangs toegankelijk gemaakt als Historische Databank Nederlandse Gemeenten, zie Beekink et al, *Nederland in verandering*.

gemiddeld tien kilometer. In de periode 1880-1899 was het percentage niet veel hoger (33 procent), maar de onderlinge afstand bedroeg meer dan 40 kilometer. In het begin van de twintigste eeuw stakte dit proces of keerde het zich zelfs om. Deze ontwikkelingen zijn ook vastgesteld door Van Poppel en Ekamper, elders in deze bundel. Ook hier nam na 1850 de afstand waarover men huwde toe, om na 1890 weer af te nemen.¹²

[figuur 1 ongeveer hier]

Deze ontwikkelingen op de huwelijksmarkt reflecteren de ontwikkeling in de mobiliteit van adolescenten. Vanaf 1875 nam de jeugdmobiliteit op het Zeeuwse en Utrechtse platteland sterk toe als gevolg van de agrarische crisis en toenemende kansen op werk in de stedelijke gebieden.¹³ Een veel voorkomend verschijnsel waren de dienstboden die van de ene plaats naar de andere trokken. Gedurende deze periode die meestal een tiental jaren duurde, ontmoetten zij hun toekomstige partners en begonnen ze te sparen voor een uitzet. Vlak na het huwelijk volgde een definitieve migratie naar de woonplaats van de echtgenoot. In de twintigste eeuw nam de voorhuwelijkse mobiliteit weer af zowel vanwege de langere tijd die men op school zat als vanwege de neiging om op eerdere leeftijd te huwen, rechtstreeks vanuit het ouderlijk huis. Verder werd het werk als dienstbode minder populair en prefereerde men een baan in een fabriek of kantoor.¹⁴

Van Poppel en Ekamper constateerden tevens dat het huwen met partners van buiten de gemeente sociaal bepaald was. Bruiden uit de elite en de middenstand vonden niet alleen meer bruidegoms van buiten de gemeente maar ze kwamen ook van verder weg.¹⁵ In het volgende wordt getracht meer zicht te krijgen op dit verschijnsel door naast de sociale achtergrond een groot aantal andere variabelen in de analyse op te nemen.

Hypothesen

De daling van de percentages gehuwden met een partner van buiten de eigen woongemeente, wordt in de literatuur ook nogal eens geïnterpreteerd als een integratieproces van de kleinere gemeenten in het nationale geheel.¹⁶ Er kunnen echter ook talrijke andere factoren in het spel zijn. Demografen hebben gewezen op zowel effecten van de sociale achtergrond¹⁷, de leeftijd op het moment van het huwelijk¹⁸, als op de geografische nabijheid van huwelijkspartners. Personen met een lagere sociale achtergrond neigen ernaar om meer lokaal te huwen. Datzelfde geldt voor personen met een relatief jonge leeftijd. Met ander woorden, veranderingen die in de loop van

¹² Van Poppel en Ekamper, 'Goudse horizon'.

¹³ Kok, 'Youth labor migration', 512-513; Bras, *Zeeuwse meiden*.

¹⁴ Bras en Kok, "Naturally".

¹⁵ Van Poppel en Ekamper, 'Goudse horizon', tabel 1.

¹⁶ Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, 87.

¹⁷ Van Poppel, 'Verbreding', 79-88; C. Hoekstra, 'Partnerkeuze', 179.

¹⁸ Fisher, *Soviet marriage market*, 202.

de tijd plaatsvonden, kunnen het gevolg zijn van veranderingen in de samenstelling van de te onderzoeken groep. Zo kan een tendens naar meer lokale huwelijken veroorzaakt zijn door een daling van de huwelijksleeftijd. In het volgende bouwen we een model met een groot aantal variabelen, waarmee we willen onderzoeken welke factoren de geografische openheid van de huwelijksmarkt beïnvloedden en welke niet.

In ons model ontwikkelen we hypothesen op drie niveaus: a) individuele kenmerken die van invloed zijn op het al dan niet vinden van een partner van buiten de gemeente, b) gemeentelijke kenmerken die een positieve of negatieve invloed kunnen uitoefenen op dit proces en c) de invloed van maatschappelijke veranderingen gedurende de periode 1840-1940 op het openen van de huwelijksmarkt. De variabelen die betrekking hebben op de gemeente betreffen de woonplaats van bruid of bruidegom. Omdat de analyse plaats vindt vanuit de perspectieven van zowel bruidegom als bruid verschillen niet alleen de individuele kenmerken maar kunnen ook de omgevingskenmerken (per huwelijk) verschillen. Verder is er een onderscheid gemaakte naar periode: 1840-1889 en 1890-1939. Sommige variabelen kunnen slechts voor één periode in de analyse worden opgenomen.

A) Individuele kenmerken

We veronderstellen dat personen met een betere toegang tot transportmiddelen of communicatie, of die ooit in een andere gemeente woonden, gemakkelijker aan een bruid of bruidegom van buiten de gemeente geraakten dan andere personen. We kunnen dit aan de hand van diverse kenmerken onderzoeken. De huwelijksakten geven niet alleen de woonplaats van bruid en bruidegom, maar ook de geboorteplaats. Personen die in een andere plaats zijn geboren hebben in elk geval enige migratie-ervaring en zullen waarschijnlijk meer kans hebben een partner van buiten de gemeente te huwen. Van Poppel en Ekamper vonden bijvoorbeeld dat de hogere sociale groepen niet alleen partners van verder weg haalden, maar ook dat de geboorteplaats gemiddeld twee tot drie keer zo ver weg lag als bij de sociaal lagere groepen.¹⁹ De variabele 'Elders geboren' scoort een 1 indien de persoon in een andere gemeente was geboren dan de woongemeente op het moment van het huwelijk, in het andere geval een 0.

Een andere belangrijke individuele variabele is de huwelijksleeftijd. We veronderstellen dat oudere personen over meer levenservaring en daarmee ook over een uitgebreider geografisch netwerk beschikten dan jongere personen. Ook de burgerlijke staat kan van invloed zijn geweest; hadden weduwnaars en weduwen een uitgebreider (ruimtelijk) netwerk? In ons databestand trouwde 19 procent van de bruiden of bruidegoms geboren voor 1863 voor de tweede of derde keer. Voor de geboortejaren daarna was dit percentage nog maar 8 procent. Of was de wens (of noodzaak) om te hertrouwen dermate sterk, dat men in ze ging met de 'eerste de beste' lokale kandidaat? De variabele 'Eerder gehuwd' scoort een 1 in het geval de persoon verweduwd of gescheiden is. Betreft het een eerste huwelijk dan scoort deze variabele een 0.

Tenslotte rest op individueel niveau de bespreking van de sociale achtergrond. Hiervoor hebben we drie benaderingen. De sociale achtergrond

¹⁹ Van Poppel en Ekamper, 'Goudse horizon', tabel 1.

wordt in de eerste plaats gemeten door middel van de beroepstitel van de bruidegom. Slechts voor een derde van de bruiden werd een beroepstitel vermeld. Om deze reden wordt het beroep van de vader genomen. Dit gebeurt op basis van de huwelijksakte of indien de vader geen beroep opgaf of reeds was overleden op basis van de geboorteakte van de bruid. De indeling van de beroepstitels naar socio-professionele groep is gebaseerd op de classificatie van Giele en Van Oenen.²⁰ Deze gaat uit van een inschaling naar de plaats van het beroep binnen de toenmalige arbeidsrelaties op basis van factoren als zelfstandigheid, geschooldheid en zekerheid van de arbeidsrelatie. Er worden de volgende socio-professionele groepen onderscheiden:

1. Elite: industriële ondernemers, geleerde stand, hoge ambtenaren en militairen.
2. Winkeliers, handelaren, kleinere ondernemers, molenaars en zelfstandige ambachtslieden.
3. Lagere beambten, opzichters en voormannen.
4. Boeren, tuinders en vissers.
5. Geschoolde arbeiders, vaklieden in bouw en industrie, bedienend personeel.
6. Ongeschoolde arbeiders: losse arbeiders, ongeschoolde arbeiders in industrie, landbouw en ambacht, lagere militairen, zeelieden en venters.
7. Onbekend of zonder beroep.

Het al dan niet opgeven van een beroepstitel door de bruid wordt als een aparte aanwijzing gezien voor een lagere sociale achtergrond. De variabele 'Werkt bij huwelijk' scoort een 1 indien de bruid nog werkte tijdens het huwelijk, in het andere geval een 0. De derde indicator voor de sociale achtergrond is het al dan niet zetten van een handtekening onder de huwelijksakte. De variabele 'Alfabeet' scoort een 1 als de bruidegom of bruid zijn of haar huwelijksakte ondertekende, in het andere geval een 0. Omdat na 1890 bijna iedereen kon tekenen, wordt deze variabele alleen opgenomen in de afzonderlijke analyse voor de periode 1840-1889.

B) Gemeentelijke kenmerken

Bij de gemeentelijke kenmerken gaat het erom in hoeverre de gemeente waar men woonde zelf een bepalende factor was bij het vinden van een huwelijkspartner uit de eigen of een andere woongemeente. In de eerste plaats was uiteraard het aantal inwoners van belang. Hoe meer inwoners een gemeente telde, hoe groter de kans dat men een geschikte persoon tegenkwam. We verwachten hier dus een negatieve samenhang met het huwen van een partner uit een andere gemeente. De variabele 'bevolkingsomvang' geeft de natuurlijke logaritme van het aantal inwoners van de woongemeente, gemeten op het moment van de dichtstbijzijnde censusdatum. Daarnaast was ook het oppervlak van een gemeente niet onbelangrijk. Sommige gemeenten bestonden uit meerdere dorpen of uit grote stukken woeste grond. Hoe groter de gemeente, hoe groter de afstand tot een andere gemeente en dus hoe kleiner de kans op een bruid of bruidegom uit een andere gemeente. De factor 'omvang gemeente' wordt gemeten door middel van het aantal vierkante kilometers (vastgesteld voor 1859, 1889 of 1930). Ook de samenstelling van de bevolking is van invloed

²⁰ Giele en Van Oenen, 'Sociale structuur'; Giele en Van Oenen, 'Theorie'.

op het al dan niet krijgen van een partner in de eigen gemeente. Het gaat hierbij met name om de verhoudingen binnen de groep van 20 tot 29 jaar. Zijn er evenveel huwbare mannen of vrouwen aanwezig in een bepaalde gemeente, of is er een overschot van één van beide seksen waardoor de kansen op huwelijken afnemen? Helaas kunnen we de variabele 'Sekse ratio (20-29 jarigen)' alleen voor de periode 1890-1940 in het model opnemen (deze gegevens zijn afkomstig van de volkstelling van 1899).

Als laatste bespreken we de twee geografische factoren die een indicator vormen voor het relatieve isolement van een gemeente. In de eerste plaats het al dan niet gelegen zijn aan een spoorlijn. Indien dit het geval was, kon men een relatief open huwelijksmarkt verwachten. De factor 'Infrastructuur' scoort een 1 indien de gemeente was gelegen aan een spoorweg, in het andere geval een 0. De tweede indicator, 'Geïsoleerd door water', scoort een 2, indien de gemeente zich op een eiland bevond (alle gemeenten in Zeeland, behalve Zeeuws-Vlaanderen) en een 1 indien de gemeente slechts aan één kant door water was begrensd. Dit zijn de noordelijk gelegen gemeenten in Zeeuws-Vlaanderen en de gemeenten in Utrecht die grenzen aan de Lek. De andere gemeenten scoren een 0.

[AFBEELDING 10.1 De brug bij Culemborg. Stereofoto toegeschreven aan Pieter Oosterhuis, 1868. Herkomst: Rijksmuseum Amsterdam.

[ZOEKEN NAAR ZEKERHEID 2, p.25]

C) Maatschappelijke ontwikkelingen

De expansie van openbare en privé transportmiddelen die de vroeger sterk geïsoleerde gebieden openbraken, vergrootten de huwelijksmarkt en daarmee de mogelijkheden voor het vinden van de juiste persoon. Zoals we al hebben geconstateerd, was de toename van het huwen van buiten de gemeente geen lineair proces. Daarom zijn voor het bepalen van periode-effecten dummy variabelen gemaakt voor elk vijfentwintigjarige huwelijkscohort: 1840-1864, 1865-1889, 1890-1914 en 1915-1939. Daarnaast wordt het model apart geschat voor twee deelperioden: 1840-1889 en 1890-1940.

Resultaten

We beginnen de multivariate analyse met de gehele periode: 1840-1939 (zie tabel 1). Door middel van logistische regressie wordt bepaald in hoeverre individuele en omgevingskenmerken van invloed zijn op het huwen van een partner uit een andere gemeente. De kans (p) dat men een partner van buiten de gemeente huwt, wordt berekend in termen van *odds*, dat is de kans op een 'ja' gedeelde door de kans op een 'nee' ($p/(1-p)$). De Beta-coëfficiënten van de onafhankelijke variabelen zijn de natuurlijke logaritmen van de *odds*. Ze

worden weergegeven in verhouding tot een referentie categorie.²¹ In de tabel zijn twee kolommen met Beta-waarden opgenomen: de eerste geeft de uitkomsten voor de bruidegom, de tweede voor de bruid. Daarnaast zijn er in deze tabel periode-effecten opgenomen, om de veranderende omstandigheden in beeld te brengen. De twee laatste perioden, 1890-1914 en 1915-1940 blijken inderdaad sterk samen te hangen met de kans op een in geografisch opzicht gemengd huwelijk, los van de verklaringen door middel van de andere factoren in het model. De verbeteringen in communicatie, de verspreiding van eigen vervoersmiddelen en de ontwikkeling van een fijnmazig transportnetwerk komen hiermee sterk naar voren.

[tabel 1 ongeveer hier]

Van de omgevingskenmerken speelde de bevolkingsomvang de grootste rol; hoe minder inwoners een gemeente had, hoe groter de kans werd dat men een partner uit een andere gemeente huwde (en omgekeerd). Ook de bereikbaarheid van een gemeente speelde een belangrijke rol; indien men aan een spoorweg woonde was de kans op een bruid of bruidegom uit een andere plaats groter dan wanneer dat niet het geval was. Wanneer een gemeente min of meer door water afgesloten werd, trouwde men vaker endogaam. De oppervlakte van de gemeente blijkt niet van belang te zijn geweest, waarschijnlijk door de betrekkelijk kleine variatie in gemeente-omvang in Utrecht en Zeeland. Het merendeel van de gemeenten besloeg slechts een relatief klein oppervlak.

Wanneer we kijken naar de individuele factoren, dan zien we ook hier dat een deel van onze hypothesen wordt bevestigd. Dochters uit de elite neigden ernaar te trouwen met een partner van buiten de gemeente. Bij de mannen zijn het de ongeschoolde arbeiders die duidelijk minder over de grens van de eigen gemeente keken dan de bruidegoms uit de andere groepen. Ook vrouwen die op het moment van hun huwelijk nog werkten, wat veelal duidt op een proletarische achtergrond, hadden minder kans op een partner van buiten de gemeente. Mannen die elders waren geboren hebben significant meer kans op een bruid van buiten. Dit effect kan veroorzaakt door een sterke voorkeur van autochtone mannen voor plaatselijke vrouwen. Veel studies wijzen op de moeilijke positie van migranten op de plaatselijke huwelijksmarkt, met name in de steden.²² Migrant richtten zich daarom waarschijnlijk op een eigen 'markt' van andere migranten. Het is ook denkbaar dat gemigreerde mannen nog veel contacten hadden in hun plaats van herkomst en hun bruid lieten overkomen. Maar waarom zien we iets dergelijks niet bij de bruiden? Bij hen kan een eventueel effect van migratie zijn afgezwakt of gemaskeerd door de gewoonte om enige tijd voor het huwelijk naar het ouderlijk huis terug te keren. Wij kunnen ze dan niet als 'migrant' herkennen. Bij de weduwen zien we dat hun lagere sociale status en hun relatief kleine kansen op een volgend huwelijk wordt gereflecteerd in een sterke lokale partner-selectie.²³ Bij de weduwnaars daarentegen was er geen significant effect op het al dan niet vinden van een buiten-lokale partner. De effecten van de leeftijd komen niet

²¹ Menard, *Applied logistic regression*.

²² Voor een overzicht, zie Van de Putte, *Het belang*, hoofdstuk 5.

²³ Zie ook Van Poppel, *Trouwen in Nederland*.

overeen met de verwachting dat meer 'levenservaring' leidde tot een meer exogame partner-selectie. Bij de bruiden is er geen significant effect en bij de mannen is er zelfs een negatief verband.

Omdat er een duidelijk periode-effect is na 1890, is het zinvol de analyse in twee perioden te splitsen en apart te vergelijken met de uitkomsten voor de gehele periode. Bovendien is het op deze wijze mogelijk nog een aantal extra variabelen in het model op te nemen. Zie tabel 2 voor de periode 1840-1889 en tabel 3 voor de periode 1890-1930.

[tabel 2 en 3 ongeveer hier]

Bij de kenmerken voor de gemeente waar men op het moment van het huwelijk verbleef, valt op dat het belang van de spoorwegen in de eerste periode groter was dan in de tweede, althans bij de mannen. Dat dit effect na 1890 verdween, wordt verklaard uit de opkomst van andere transportmiddelen zoals tramwegen en de fiets. Met deze democratische transportmiddelen werd in feite het gehele land opengelegd. Isolement als gevolg van zee of rivier daarentegen kreeg juist in de tweede periode meer invloed. Dit moet ons inziens als een typisch 'Zeeuws' effect worden geïnterpreteerd. In de twintigste eeuw kreeg Zeeland steeds meer een agrarisch karakter en lijkt de uitwisseling met naburige provincies (onder andere via dienstbodes) te zijn afgenomen. Het effect van de omvang van de bevolking wijkt voor beide perioden nauwelijks van elkaar af. De nieuw opgenomen variabele *sexe-ratio* voor 20-29-jarigen blijkt alleen van invloed voor de bruiden. Een relatief overschot aan mannen gaf vrouwen inderdaad meer gelegenheid plaatselijk te huwen. Hoewel men dan bij de mannen het omgekeerde zou verwachten, blijkt dit effect niet op te treden.

In de eerste periode hing analfabetisme inderdaad samen met een beperking tot de lokale huwelijksmarkt. Ook bruiden die blijkens hun huwelijksakte nog werkten, waren sterk geneigd tot een plaatselijke partnerkeuze. Meer in het algemeen kan gesteld worden dat de sociale achtergrond in de eerste periode meer van invloed was op het al dan niet kiezen van een partner van buiten de gemeente dan in de tweede periode. Opmerkelijk is dat in de eerste periode alle sociale groepen negatief scoren ten opzichte van de referentiegroep: boeren, tuinders en vissers (de enige uitzondering zijn de vrouwen uit de elite). Veel boerenzoons moesten wel buiten de eigen woonplaats op zoek gaan naar een geschikte partner, dat wil zeggen een vrouw die een eigen erfdeel kon inbrengen. Het eigen dorp was hiervoor te klein.²⁴ Hoe kwamen die exogame huwelijken tot stand? In zijn boek over West-Zeeuws-Vlaanderen beschrijft Van Cruyningen het gebruik van het 'wandelen'. In de rustigste periode van het jaar, van half januari tot half februari gingen de oudere boerenkinderen uit logeren op steeds wisselende adressen. In de huishoudens van vrienden of verwanten konden ze zo hun blikveld verbreden en met wat geluk hun toekomstige huwelijkspartner vinden.²⁵ Het positieve effect van een geboorte elders op exogame huwelijken blijkt een typisch negentiende-eeuws verschijnsel. In de periode 1890-1939 is deze variabele niet meer significant. Het negatieve effect van de leeftijd van de mannen blijkt in beide periode op te treden.

²⁴ Zie ook Noordam, *Leven in Maasland*, 133-134.

²⁵ Van Cruyningen, *Behoudend*, 272.

In het algemeen kunnen we stellen dat armoede de actieradius van trouwlustigen beperkte en de kans vergrootte dat de partner uit de nabije omgeving kwam. Waarom laten de tabellen zulke opmerkelijke verschillen zien tussen mannen en vrouwen? Alleen bij de mannen is er een verband met de huwelijksleeftijd: hoe ouder de man bij het huwelijk was, hoe hoger de kans dat hij endogaam huwde. Werd dit effect veroorzaakt door arme mannen die hun huwelijk uitstelden en tevens een beperkt netwerk hadden? Bij de vrouwen vinden we de meeste endogamie onder hen die nog werkten bij het huwelijk en onder weduwen. Dochters van vaders van wie het beroep ontbrak (ook op de geboortakte) trouwden eveneens vaak lokaal. Mogelijk werd dit effect veroorzaakt door een aantal dochters van ongehuwde moeders. In het algemeen lijken vrouwen minder toegang te hebben gehad tot moderne transportmiddelen. Althans, zij hadden het meeste 'last' van de geïsoleerde ligging van een gemeente. Kortom, armoede lijkt de gemeenschappelijke noemer te zijn geweest, alleen uitte zich dit bij mannen en vrouwen in andere factoren en soms op verschillende wijze.

[AFBEELDING 10.2 Dit Zeeuws echtpaar in originele klederdracht is op 15 december 1965 aanwezig bij de feestelijke opening van de Zeelandbrug over de Oosterschelde Herkomst: Zeeuws Documentatie Centrum, Middelburg **ZOEKEN NAAR ZEKERHEID 4, p.319**]

Samenvatting en conclusie

Ofschoon men in theorie vrij was in partnerkeuze, waren er in de praktijk allerlei vormen van restricties en controle. De keuze was beperkt tot bepaalde leeftijdscategorieën, bepaalde sociale groepen en religieuze denominaties. Bovendien was het noodzakelijk dat men op niet al te verre afstand woonde, of in elk geval frequent contact had, om een toekomstige partner beter te leren kennen en de financiële situatie van zijn of haar familie beter in te schatten. Dit betekent dat in tijden van sterk beperkte mogelijkheden van vervoer en communicatie de partners niet te ver van elkaar moesten wonen.

In dit artikel hebben we getracht meer inzicht te krijgen in de demografische, sociale en geografische aspecten van partnerselectie in twee provincies, Zeeland en Utrecht, over de periode 1840-1939. Dit gebeurde op basis van 2000 huwelijksakten uit meer dan 200 gemeenten. Onze analyse richtte zich op de vraag welke personen met een persoon van buiten de eigen woongemeente trouwden en in hoeverre een dergelijke keuze afhankelijk was van de gemeente waarin ze zelf verbleven en de periode waarin ze leefden. Op basis van de literatuur veronderstelden we dat in geografisch opzicht endogame huwelijken niet alleen afhankelijk waren van persoonlijke kenmerken, maar ook van de mogelijkheden van de plaatselijke huwelijksmarkt, met name de omvang daarvan. Een ander te verwachten effect was de daling in lokale homogamie aan het eind van de negentiende, begin twintigste eeuw als een gevolg van de toename in transportmogelijkheden, communicatie en onderwijsniveau. De gevonden trend week echter af van de verwachting. De huwelijksmarkt werd eerst

ruimer, stabiliseerde zich vervolgens waarna enige inkrimping optrad. Deze ontwikkeling lijkt parallel te lopen aan die in de jeugdmobiliteit. Rond 1880-1900 bereikte deze mobiliteit zijn piek om daarna weer af te nemen. Als gevolg van de kleiner wordende kans op vroegtijdige sterfte, nam in de loop van de tijd het aantal tweede of derde huwelijken af. En ook het aantal mannen dat met oudere vrouwen trouwde nam af.

Op individueel niveau vonden we negatieve effecten van analfabetisme, lage sociale status, hoge huwelijksleeftijd en verweduwing op het vinden van een partner buiten de eigen woongemeente. Armoede zorgde ervoor dat voor velen de huwelijksmarkt beperkt bleef tot de eigen omgeving. Het wonen in een gemeenschap die min of meer geïsoleerd was door rivieren of zee versterkte dit nog. Aan de andere kant waren personen die elders waren geboren meer geneigd tot een partner uit een andere gemeente. In de negentiende eeuw was de openstelling door middel van spoorwegen van groot belang voor het doorbreken van het geografische isolement. Voor de bruiden was deze factor ook nog in de twintigste eeuw van doorslaggevende betekenis. Interessant is het gegeven dat juist kinderen van boeren buiten de gemeentegrens huwden. Zij zochten naar geschikte partners (dat wil zeggen voorzien van een erfdeel) op een meer regionale markt.

Literatuurlijst

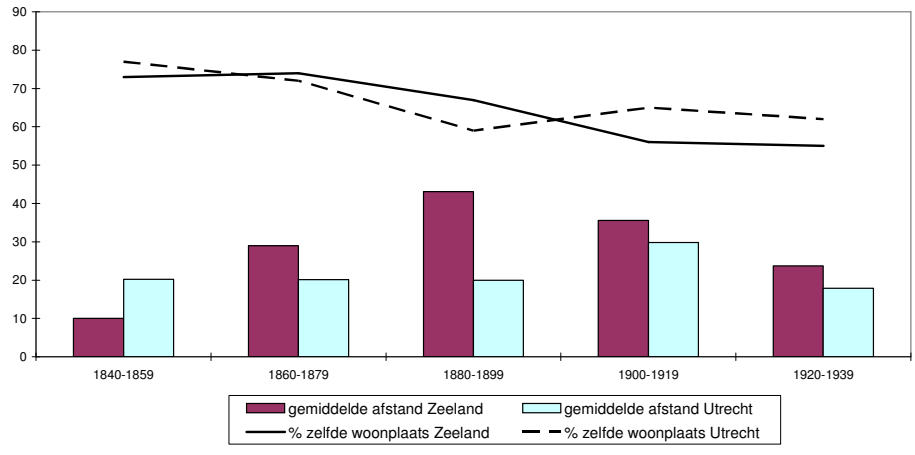
- E. Beekink, O.Boonstra, Th. Engelen en H. Knippenberg red., *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003).
- M. Bozon en F. Héran, 'Finding a spouse. A survey of how French couples meet', *Population* 44 (1989), 91-121.
- H. Bras, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950* (Amsterdam 2002).
- H. Bras en J. Kok, "'Naturally, Every Child Was Supposed to Work". Determinants of the Leaving Home Process in The Netherlands, 1850-1940', in: F. van Poppel, M. Oris and J. Lee red., *The Road to Independence. Leaving Home in Western and Eastern Societies, 16th and 20th centuries* (Bern 2003), 403-450.
- P.J. van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850* (Wageningen 2000).
- C. Hoekstra, 'Partnerkeuze en geografische afstand; een explorerend artikel over huwelijksvelden,' *Bevolking en gezin* (1979), 167-181.
- J. L. de Jager, *Volksgebruiken in Nederland. Een nieuwe kijk op tradities* (Utrecht/Antwerpen 1981).
- J. Giele en G. J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis* 45 (1974), 2-32.
- J. Giele en G. J. van Oenen, 'Theorie en praktijk van onderzoek naar de sociale structuur', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 2 (1976), 167-185.
- H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
- J. Kok, 'Youth labor migration and its family setting. The Netherlands 1850-1940', *History of the Family. An International Quarterly* 2 (1997), 512-513.

- J. Kok, "'Liever dood dan getrouwd". Verbroken verkeringen en verboden verhoudingen in Drenthe, 1909-1940', *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift* 22 (2003) 3, 173-182.
- K. Mandemakers, 'Historical sample of the Netherlands', in: P. Kelly Hall, R. McCaa en G. Thorvaldsen red., *Handbook of International Historical Microdata for Population Research* (Minneapolis 2000), 149-178.
- S. Menard, *Applied Logistic Regression Analysis*. (Thousand Oaks CA, 1995).
- D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986).
- G. Overdiep, *Rechtsbescherming van de feitelijke verhouding tussen het onwettige kind en zijn ouders, gezien in het licht dier verhouding in Drente* (Groningen/Djakarta 1955).
- A. Polman, 'Geografische en confessionele invloeden bij de huwelijkskeuze in Nederland', *Onderzoekingen en mededelingen uit het instituut voor praeventieve geneeskunde* 8 (Leiden, 1951).
- F. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (Wageningen 1992).
- F. van Poppel, 'Verbreding van de horizon? Veranderingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners,' *Acta Geographica Lovaniensa* 34 (1994), 79-88.
- F. van Poppel en P. Ekamper, 'De Goudse horizon verruimd. Veranderingen in de herkomst van Goudse bruiden en bruidegoms.', in deze bundel.
- B. Van de Putte, *Het belang van de toegeschreven positie in een moderniserende wereld. Partnerkeuze in 19^e-eeuwse Vlaamse steden (Leuven, Aalst en Gent)*. Dissertatie Faculteit Sociale Wetenschappen, katholieke Universiteit Leuven 2003.
- A. Roubos, 'Het leven is er op ingesteld. De huwelijksmotivatie van vrouwen in Bleskensgraaf tijdens het interbellum', in: F. Backerra et al red., *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989) 156-173.
- K. Slager, *Landarbeiders; Verhalen om te onthouden* (Nijmegen 1981).
- P. Spierenburg, *De verbroken betovering: mentaliteitsgeschiedenis van pre-industrieel Europa* (Hilversum 1998).
- W.A. Fisher, *The Soviet marriage market. Mate-selection in Russia and the USSR* (New York 1980).

Bronnen

Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Dataset Utrecht, release UT.03 en dataset Zeeland, release 98.2.

Grafiek 1. Percentage huwelijkspartners wonend in dezelfde gemeente en gemiddelde afstand in woonplaats van partners uit verschillende gemeenten, provincies Utrecht en Zeeland, 1840-1939

Tabel 1. De invloed van individuele en omgevingskenmerken op het huwen van een partner uit een andere gemeente, 1840-1939 (logistische regressie).

	Bruidegoms	Bruiden
<i>Huwelijksperiode</i>		
1840-1864 (ref.)		
1865-1889	.12	.22
1890-1914	.53****	.65****
1915-1939	.88****	.89****
<i>Kenmerken woongemeente</i>		
Bevolkingsomvang	-.51****	-.52****
Omvang gemeente (km ²)	-.00	-.00
Infrastructuur (spoorwegen)	.32**	.41***
Geïsoleerd door water (rivier of zee)	-.22***	-.24****
<i>Individuele kenmerken</i>		
Leeftijd (op moment huwelijk)	-.03***	.01
Elders geboren	.43****	.15
Eerder huwelijk	.05	-.65**
<i>Socio-professionele groep (bruidegoms en vaders van de bruiden)</i>		
Elite	.13	.99**
Winkeliers	.16	-.12
Lagere beambten	-.32	.08
Boeren (ref.)		
Geschoolde arbeiders	-.22	-.10
Ongeschoolde arbeiders	-.29	-.18
Onbekend of zonder beroep	.17	-.36**
Werkt bij huwelijk (alleen bruiden)		-.39***
N	1852	1978
Chi kwadraat model	204.7****	245.4****
Nagelskerkes r ²	.15	.16

*=significantieniveau p<0,1; **=significantieniveau p<0,05;
 =significantieniveau p<0,01; *=significantieniveau p<0,001.

Tabel 2. De invloed van individuele en omgevingskenmerken op het huwen van een partner uit een andere gemeente, 1840-1889 (logistische regressie).

	Bruidegoms	Bruiden
<i>Kenmerken woongemeente</i>		
Bevolkingsomvang	-.53 ^{****}	-.54 ^{****}
Omvang gemeente (km ²)	-.01	-.01
Infrastructuur (spoorwegen)	.51 ^{**}	.47 [*]
Geïsoleerd door water (rivier of zee)	-.17	-.21 ^{**}
<i>Individuele kenmerken</i>		
Leeftijd (op moment huwelijk)	-.02	.01
Elders geboren	.65 ^{****}	.25
Eerder huwelijk	.23	-.67
Socio-professionele groep (bruidegoms en vaders van de bruiden)		
Elite	-.30	.73
Winkeliers	-.43	-.32
Lagere beambten	-1.58 ^{**}	-.58
Boeren (ref.)		
Geschoolde arbeiders	-.62 [*]	-.45
Ongeschoolde arbeiders	-.65 ^{**}	-.42 [*]
Onbekend of zonder beroep	-.60	-.72 ^{***}
Werkt bij huwelijk (alleen bruiden)		
Alfabeet (handtekeningsbekwaamheid)	.52 ^{**}	.33 [*]
N	828	856
Chi kwadraat model	89.6 ^{****}	94.6 ^{****}
Nagelskerkes r ²	.15	.15

*=significantieniveau p<0,1; **=significantieniveau p<0,05;
 =significantieniveau p<0,01; *=significantieniveau p<0,001.

Tabel 3. De invloed van individuele en omgevingskenmerken op het huwen van een partner uit een andere gemeente, 1890-1939 (logistische regressie).

	Bruidegoms	Bruiden
<i>Kenmerken woongemeente</i>		
Bevolkingsomvang	-.52 ^{****}	-.58 ^{****}
Sexe-ratio (ongehuwden van 20-29 jaar)	-.00	-.01 ^{**}
Omvang gemeente (km ²)	-.00	-.00
Infrastructuur (spoorwegen)	.26	.48 ^{***}
Geïsoleerd door water (rivier of zee)	-.30 ^{***}	-.31 ^{****}
<i>Individuele kenmerken</i>		
Leeftijd (op moment huwelijk)	-.02 [*]	.01
Elders geboren	.23	.10
Eerder huwelijk	-.22	-.71
Socio-professionele groep (bruidegoms en vaders van de bruiden)		
Elite	-.48	1.04
Winkeliers	.53 [*]	.02
Lagere beambten	.27	.37
Boeren (ref.)		
Geschoolde arbeiders	.10	.12
Ongeschoolde arbeiders	.08	.06
Onbekend of zonder beroep	.66 [*]	-.03
Werkt bij huwelijk (alleen bruiden)		-.56 ^{***}
N	1024	1122
Chi kwadraat model	112.1 ^{****}	132.6 ^{****}
Nagelskerkes r ²	.14	.15

*=significantieniveau p<0,1; **=significantieniveau p<0,05;
 =significantieniveau p<0,01; *=significantieniveau p<0,001.